

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

INTERNATIONAL STANDARDS FOR ENSURING HUMAN RIGHTS OF PERSONS SENTENCED TO IMPRISONMENT UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

Шкута О.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
*Інститут права та безпеки
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-0395-5710*

Дришлюк В.І., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
*Інститут права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-2274-441X*

Журавель А.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
*Інститут права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0001-9557-1655*

У статті досліджено міжнародні стандарти забезпечення прав людини щодо засуджених до позбавлення волі в умовах воєнного стану в Україні.

Проведений аналіз міжнародних нормативно-правових актів доводить, що право засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення до них та на повагу їх людської гідності, окрім норм вітчизняного права, чітко закріплено і у низці міжнародно-правових актів, до яких належать: Загальна декларація прав людини; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; Основні принципи поводження з ув'язненими; Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Манделі); Європейські пенітенціарні правила (далі – ЄПП); Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі; Кодекс поведінки посадових осіб щодо підтримки правопорядку та ін.

В контексті предмету нашого дослідження варто зауважити, що забезпечення прав людини щодо засуджених до позбавлення волі залежить не лише від пенітенціарної адміністрації, а й від інших (зовнішніх) соціальних інституцій. Більше того, всі елементи правового статусу засуджених (права, обов'язки, законні інтереси) покликані сприяти як адаптації засуджених в умовах власне місця позбавлення волі, так і соціальній адаптації (ресоціалізації) після звільнення від відбування покарання.

Результати проведеного дослідження засвідчили, що ефективність забезпечення прав людини щодо засуджених до позбавлення волі поставлена в залежність не лише від якісного правового регулювання відповідної сфери кримінально-виконавчих правовідносин, а й від компетентності пенітенціарного персоналу.

Ключові слова: міжнародні стандарти, забезпечення прав людини, засуджені, позбавлення волі, право на захист, залучення захисника; захисник, гарантії прав підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, воєнний стан в Україні.

The analysis of international legal acts proves that the right of persons sentenced to imprisonment to humane treatment and respect for their human dignity, in addition to the norms of national law, is clearly enshrined in a number of international legal acts, including: The Universal Declaration of Human Rights; the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; the International Covenant on Civil and Political Rights; the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment; European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment; Basic Principles for the Treatment of Prisoners; UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules); European Prison Rules (hereinafter referred to as the EPR); Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment; Code of Conduct for Law Enforcement Officials, etc.

In the context of the subject of our study, it is worth noting that ensuring human rights of prisoners depends not only on the penitentiary administration, but also on other (external) social institutions. Moreover, all elements of the legal status of convicts (rights, obligations, legitimate interests) are designed to facilitate both the adaptation of convicts in the conditions of the actual place of imprisonment and social adaptation (resocialization) after release from serving their sentence.

The results of the study showed that the effectiveness of ensuring human rights of persons sentenced to imprisonment depends not only on the quality of legal regulation of the relevant area of penal relations, but also on the competence of penitentiary staff.

Key words: international standards, human rights, convicted persons, imprisonment, right to defense, engagement of a defense counsel, defense counsel, guarantees of the rights of suspects, accused persons, convicted persons, martial law in Ukraine.

Постановка проблеми. Захист прав підозрюваного, обвинуваченого, засудженого є одним із найважливіших напрямів діяльності багатьох соціальних інституцій у демократичному суспільстві, що безпосередньо пов'язаний із нормотворчістю та впливає на формування і розвиток національної та міжнародної судової практики.

Аналіз практики Європейського суду з прав доводить, що Україна нажалі до сьогодні залишається одним з лідерів серед країн, проти яких подається найбільша кількість

скарг до ЄСПЛ [1], значна частина яких стосується проблем забезпечення прав засуджених до позбавлення волі.

Проведені останнім часом дослідження засвідчили, що незважаючи на умови воєнного стану в Україні, досить актуальним залишається питання забезпечення прав людини щодо засуджених до позбавлення волі, у зв'язку з чим слушною є думка І. Г. Богатирьова, що «забезпечення прав і свобод громадян нерозривно пов'язані з підвищенням якості та ефективності роботи установ

виконання покарань, під час якої виникають, змінюються та припиняються різні види кримінально-виконавчих правовідносин» [2, с. 95].

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти дослідження міжнародних стандартів забезпечення прав людини щодо засуджених до позбавлення волі вивчали такі вітчизняні вчені, як: К. А. Автухов, В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов, О. І. Богатирьова, Є. М. Бодюл, О. А. Грищенко, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, О. М. Джуца, Ю. А. Кашуба, О. Г. Колб, Н. В. Коломієць, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, В. О. Корчинський, О. В. Лисодєд, Т. Ф. Міняєва, М. С. Пузирьов, Г. О. Радов, В. П. Севостьянов, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, С. Я. Фаренюк, В. П. Філонов, О. І. Фролов, О. В. Хорошун, С. В. Царюк, Ю. А. Чеботарьова, В. О. Човган, О. В. Щербина, Ю. В. Шинкарьов, О. О. Шкута, Д. В. Ягунов, І. С. Яковець, М. М. Яцишин та ін.

Метою даної статті є дослідження міжнародних стандартів забезпечення прав людини щодо засуджених до позбавлення волі в умовах воєнного стану в Україні

У Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках» від 16 грудня 2022 р. № 1153-р [3], наголошується, що жодним чином не можна обмежувати особу у праві на повагу людської гідності.

У зв'язку з чим розгляд даного питання хочемо розпочати з такого права засуджених до позбавлення волі, як «право на гуманне до них ставлення та повагу до їх людської гідності» (абз. 3 ч. 1 ст. 8 КВК України) [4]. Загальною декларацією з прав людини (ч. 2 ст. 29) чітко прописано, що «при здійсненні прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [5].

Конституційним Судом України справедливо наголошує, що людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їхньої сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав. Наведене опосередковано підтверджується унікальним значенням людської гідності в Конституції України, за якою, зокрема, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3); усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (ст. 21); кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ч. 1 ст. 68) [6].

Проведений аналіз міжнародних нормативно-правових актів доводить, що право засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення до них та на повагу їх людської гідності, окрім норм вітчизняного права, чітко закріплено і у низці міжнародно-правових актів, до яких належать: Загальна декларація прав людини; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; Основні принципи поводження з ув'язненими; Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Манделі); Європейські пенітенціарні правила (далі – ЄПП); Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі; Кодекс поведінки посадових осіб щодо підтримки правопорядку та ін [12, с. 116].

Окремо варто зауважити, що зважаючи на важливість забезпечення прав людини щодо засуджених до позбавлення волі, Правила Нельсона Манделі закріплюють важливе в контексті принципу гуманізму та соціальної інтеграції положення, за яким «ув'язнені є невід'ємною частиною суспільства». І ця аксіома поширюється на всю «філософію» («дух») вказаних Правил, серед яких одне з провідних місць у системі правового статусу засуджених до позбавлення волі посідає право на гуманне ставлення до засуджених та на повагу їх людської гідності [15, с. 214].

Так, правило 1 передбачає, що «усі ув'язнені повинні користуватися шанобливим ставленням внаслідок властивої їм гідності і їх цінності як людської особистості. Жодного ув'язненого не може бути піддано катуванню та іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність, видам поводження чи покарання, всі ув'язнені повинні бути захищені від них, і жодні обставини не можуть слугувати виправданням для них» [7, с. 107]. Вказана міжнародно-правова норма корелює з відповідними положеннями українського законодавства (ч. 2 ст. 28 Конституції України, абз. 3 ч. 1 ст. 8 КВК України [6]).

У контексті гуманізації правового статусу засуджених до позбавлення волі заслуговує на увагу ч. 1 правила 5, яка приписує таке: «Тюремний режим повинен прагнути зводити до мінімуму ту різницю між життям у в'язниці і життям на волі, яка послаблює почуття відповідальності ув'язнених або повагу їх гідності як людської особистості» [7, с. 107]. У майже незмінному виді така норма Правил імплементована до ч. 2 ст. 102 КВК України [6].

В контексті предмету нашого дослідження варто зауважити, що забезпечення прав людини щодо засуджених до позбавлення волі залежить не лише від пенітенціарної адміністрації, а й від інших (зовнішніх) соціальних інституцій. Більше того, всі елементи правового статусу засуджених (права, обов'язки, законні інтереси) покликані сприяти як адаптації засуджених в умовах власне місця позбавлення волі, так і соціальній адаптації (ресоціалізації) після звільнення від відбування покарання [16, с. 82].

На вказаних аспектах наголошено в п. 6 ЄПП, а саме: «Утримання під вартою має здійснюватися таким чином, щоб сприяти поверненню до суспільства осіб, позбавлених волі» [8]. У продовження цього, з метою належного забезпечення всіх елементів правового статусу засуджених до позбавлення волі п. 7 рекомендує «...заохочувати співробітництво із зовнішніми соціальними службами та, наскільки можливо, залучення громадянського суспільства до участі у питаннях в'язничного життя» [8]. А для того, щоб взаємодія між пенітенціарною адміністрацією та іншими соціальними інституціями, у тому числі за напрямом реалізації прав та законних інтересів засуджених і контролю за виконанням ними покладених обов'язків, відбувалася належним чином, п. 9 ЄПП передбачено механізм регулярного інспектування всіх пенітенціарних установ державними органами та незалежного моніторингу [8].

Результати проведеного дослідження свідчать, що ефективність забезпечення прав людини щодо засуджених до позбавлення волі поставлена в залежність не лише від якісного правового регулювання відповідної сфери кримінально-виконавчих правовідносин, а й від компетентності пенітенціарного персоналу [12, с. 96].

Саме тому ЄПП у п. 8 звертають увагу на те, що «персонал пенітенціарних установ виконує важливу суспільну функцію, і тому порядок їх набору, професійної підготовки та умови роботи повинні забезпечувати їм можливість підтримувати високі стандарти поводження з ув'язненими» [8].

Останнім часом у кримінально-виконавчій науці України міцно утвердилася позиція, що постійне вдосконалення вітчизняного законодавства та практики його застосування має відбуватися з урахуванням зарубіжного досвіду, що є неодмінним елементом механізму захисту

прав засуджених до позбавлення волі, яке у більшості демократичних країн світу починається з реалізації їх права на залучення захисника. Водночас активізація євроінтеграційних процесів поставила на порядок денний необхідність приведення вітчизняного законодавства, що регламентує порядок і умови виконання та відбування покарань, у відповідність до світових стандартів охорони та захисту особистості засуджених, що поєднують законність і справедливість із принципами гуманізму й поваги прав людини і громадянина [13, с. 102].

Зазначені тенденції знаходять підтримку серед сучасних вітчизняних учених, які одностайні в думці, що «на сьогоднішній державна політика в Україні спрямована на інтеграцію до ЄС, що є одним із пріоритетних напрямів розвитку країни» [9, с. 37]. Зокрема, вітчизняні вчені С. Ф. Денисов та Р. В. Алієв у своїх дослідженнях підсумовують, що «сьогодні ключовим пріоритетом зовнішньої політики та стратегією здійснення системних правових

і соціально-економічних реформ для України є саме реалізація права на захист засуджених» [10, с. 159].

Підтримуючи наведені судження, ми наголошуємо, що забезпечення прав людини щодо засуджених до позбавлення волі суттєво впливають на їх нормативно-правове, організаційне та наукове забезпечення.

З огляду на це, варто підтримати позицію вітчизняної вченої Ю. С. Разметаєвої, згідно з якою, «незважаючи на закріплення прав людини як нормативних положень у міжнародних актах і законодавстві окремих держав, вони не отримують відповідного здійснення. Вочевидь, що одного приведення прав людини у статус правових норм недостатньо для того, щоб вони «працювали» в певному суспільстві, тому повинен існувати механізм їх реалізації» [11, с. 112]. А відтак, актуальним на сьогодні є вироблення шляхів упровадження позитивного міжнародного досвіду забезпечення прав людини щодо засуджених до позбавлення волі в умовах воєнного стану в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попри війну, Україна зберігає лідерство в порушенні прав людини: статистика Європейського суду з прав людини. 13.02.2023. URL: <https://advokatpost.com/popyru-vijnu-ukraina-zberihale-liderstvo-v-porushenni-prav-liudyny-statystyka-ievropejskohe-sudu-z-prav-liudyny/> (дата звернення: 04.10.2023).
2. Богатирьов І. Г. Пенітенціарні установи України (теоретико-правове дослідження): наукове видання (трьома мовами). Київ: [б. в.], 2013. 444 с.
3. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 03.06.2023).
4. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21.
5. Загальна декларація прав людини: декларація ООН від 10 груд. 1948 р. № 995_015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015# (дата звернення: 07.05.2021)
6. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#> (дата звернення: 07.05.2021)
7. Пузирьов М. С., Шкута О. О. Перші міжнародні пенітенціарні конгреси (1846, 1847, 1857 рр.) як історико-правовий вимір порівняльних кримінально-виконавчих досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. Вип. 19. С. 106–108. (Серія : Юриспруденція).
8. Європейські пенітенціарні правила : База законодавства ВРУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text (дата звернення 05.11.2022)
9. Казначеева Д. В. Питання умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у законодавстві закордонних країн. Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 трав. 2015 р.); Харківський нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. Харків: ХНУВС, 2015. С. 37–39.
10. Денисов С. Ф., Алієв Р. В. Концептуальні основи правового регулювання виконання покарань у рамках Модельного кримінально-виконавчого кодексу. Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 трав. 2015 р.); Харківський нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. Харків: ХНУВС, 2015. С. 159–160/
11. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія. Харків: Фінарт. 196 с.
12. Шкута О.О. Реалізація права на шлюб особами, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць*. – 2008. – № 4 (40). – С. 94–100. http://biblio.umf.dp.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&C21COM=S&I21DBN=PERIOD&P21DBN=PERIOD&S21FMT=fullweb&S21ALL=%28%3C.%3EA%3D%D0%A5%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BD,%20%D0%A1.%20%D0%86.%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=dz&S21SRD=DOWN&S21STN=1&S21REF=5&S21CNR=10
13. Шкута О.О. Працевлаштування засуджених осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, як засіб реалізації їх конституційних прав і виконання обов'язків. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дидоренка*. – 2010. – № 3. – С. 96–104. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Vludvs_2010_3_13
14. Шкута О. О. Окремі питання залучення до праці засуджених до позбавлення волі. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 1. С. 111–118. URL: <http://www.chasopysnapu.gov.ua/chasopys/ua/pdf/9-2016/shkuta.pdf>.
15. Шкута О.О. Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. Випуск 1/2023. С. 213–216. <https://dspace.oduvs.edu.ua/items/95b82950-23e6-475d-8ca0-8666ca13647d>
16. Lutsiuk K., Dolhov A., Svyarenko Y., Shkuta O., Konopelskyi V. (2022) International experience of correction and resocialization of prisoners sentenced to imprisonment. *Revista Cuestiones Políticas*. Vol. 40 № 75 (2022). P. 79-88. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/39258/44100>